

SOMATIK FRAZELOGIZMLARNING KOGNITIV ASOSLARI VA ULARNING INSON KONSEPTUAL TIZIMIDAGI O'RNI

[Azizova Nafruza Esanboyevna](#)

Lecturer, Department of English Translation Theory,
Uzbek State University of World Languages (UzSWLU)

Email: azizovanafruz@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi somatik frazeologizmlarning kognitiv asoslari va ularning inson konseptual tizimidagi o'rne tahlil qilingan. Tadqiqotda antropotsentrik yondashuv nuqtayi nazaridan til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yoritilgan. Somatik frazeologizmlar insonning jismoniy tajribasi, hissiy kechinmalari va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalovchi antropokognitiv birliklar sifatida o'rganilgan. Ularning semantik va konseptual tuzilmasi, shuningdek, konseptual metafora va lingvomadaniy mexanizmlar orqali yangi ma'no qatlamlarini hosil qilish xususiyati izohlangan. Maqola natijalariga ko'ra, somatik frazeologizmlar o'zbek tili konseptosferasining markaziy yadrosini tashkil etib, milliy tafakkur va madaniyatning uzviy birligini namoyon etadi.

Kalit so'zlar: somatik frazeologizm, kognitiv lingvistika, konsept, konseptosfera, antropotsentrik paradigma, lingvomadaniyat, konseptual metafora.

Аннотация: В данной статье рассматриваются когнитивные основы соматических фразеологизмов узбекского языка и их место в концептуальной системе человека. В исследовании с позиции антропоцентрической парадигмы анализируется взаимосвязь языка, мышления и культуры. Соматические фразеологизмы изучаются как антропокогнитивные единицы, отражающие физический опыт, эмоциональное состояние и социальные ценности человека. Раскрываются семантическая структура, концептуальные особенности и

механизмы образования новых смыслов через концептуальные метафоры и лингвокультурные коды. Результаты исследования показывают, что соматические фразеологизмы формируют центральное ядро узбекской концептосферы и отражают единство национального мышления и культуры.

Ключевые слова: соматический фразеологизм, когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, антропоцентрическая парадигма, лингвокультура, концептуальная метафора.

Abstract: This article explores the cognitive foundations of somatic phraseological units in the Uzbek language and their role within the human conceptual system. From the perspective of the anthropocentric paradigm, the study examines the interrelation between language, cognition, and culture. The paper reveals their semantic and conceptual structures, as well as the mechanisms of meaning formation through conceptual metaphors and cultural-linguistic codes. The results show that somatic phraseological units constitute the core of the Uzbek conceptual sphere, embodying the unity of national cognition and culture.

Keywords: somatic phraseologism, cognitive linguistics, concept, conceptual sphere, anthropocentric paradigm, linguoculture, conceptual metaphor.

Zamonaviy tilshunoslik taraqqiyotida antropotsentrik paradigma yetakchi ilmiy yoʻnalish sifatida eʼtirof etilmoqda.[10] Ushbu paradigma tilni inson faoliyatining markazida turuvchi, uning dunyoni idrok etish, tasniflash va baholash mexanizmlarini ifodalovchi murakkab kognitiv-madaniy tizim sifatida talqin etadi. [3] Antropotsentrik yondashuv doirasida tilshunoslikda yangi tadqiqot obyekti — inson konseptual tizimi shakllandi, yaʼni til birliklari inson ongida shakllanayotgan konseptlar tizimi orqali oʻrganila boshlandi.[5] Shu nuqtayi nazardan, somatik frazeologizmlar — inson tana aʼzolari, jismoniy harakati va hissiy tajribalarini ifodalovchi frazeologik birliklar — tilning antropokognitiv mohiyatini yoritishda muhim manba sifatida qaraladi. [8] Chunki inson oʻzini va atrof-olamni, birinchi navbatda, tanasi orqali idrok etadi. Tana esa til tizimida metaforik modellar, semantik

kengayishlar va madaniy kodlar shaklida ifodalanadi.[1] Mazkur maqolaning maqsadi — o‘zbek tilidagi somatik frazeologizmlarning kognitiv asoslarini tahlil qilish, ularning inson konseptual tizimidagi o‘rnini aniqlash, hamda somatik birliklar orqali tildagi antropomorf dunyo modelini yoritishdan iboratdir.

Kognitiv tilshunoslik sohasida G. Lakoff, M. Johnson, R. Langacker, E. Kubryakova, Z. Kövecses, V. Teliya kabi olimlar til birliklarining inson ongidagi konseptual jarayonlar bilan uzviy bog‘liqligini ilmiy asoslab berganlar. [1,2,3,5,6] Lakoff va Johnsonning “*Metaphors We Live By*” (1980) asarida ta’kidlanishicha, inson o‘zining jismoniy tajribasini abstrakt tushunchalarni idrok etish uchun asos sifatida ishlatadi. Shu tarzda tana a’zolari va harakatlari kognitiv metaforalarning manba sohasi sifatida faol ishlaydi.[1] O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalishda D. Boldanova, N. Sharipova, A. Musayev, G. Yo‘ldosheva, Sh. Ibrohimovlarning ishlari diqqatga sazovordir. [8,9,10] Ular o‘zbek frazeologiyasida somatik komponentlarning semantik, madaniy va metaforik funksiyalarini yoritib, til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asosda tahlil qilganlar. Metodologik asos sifatida ushbu maqolada:

- kognitiv-semantik tahlil,
- konseptual metafora nazariyasi (Lakoff & Johnson, 1980) [1]
- lingvomadaniy yondashuv (Teliya, 1996) [6]
- assotsiativ tahlil metodi qo‘llanildi.

Tahlil uchun tanlangan frazeologik birliklar o‘zbek tili frazeologik fondidan olinib, ularning semantik va konseptual qatlamlari, shuningdek, somatik asos orqali yuzaga kelgan konseptual modellari aniqlanadi.[9]

Inson tili — uning dunyoni idrok etish, his qilish va anglash tizimining ifodasidir. Tilshunoslikda somatik frazeologizmlar (tana a’zolari nomi bilan bog‘liq turg‘un iboralar) inson konseptual tizimining muhim qismi sifatida qaraladi.[3] Chunki ular insonning jismoniy tajribasi, hissiy kechinmalari va axloqiy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan bo‘ladi. Inson konseptual tizimi, asosan,

uchta moduldan iborat: sensor-perseptiv (idrok va sezgi tajribasi), emotsional (hissiy holat) va aksiologik (axloqiy va qadriyatlar tizimi). Ushbu modullar somatik obrazlar — ya'ni tana a'zolari nomi bilan ifodalangan metaforalar orqali o'zaro bog'lanadi.[8] Masalan, “ko'ngli toza” iborasi emotsional-aksiologik modulni ifodalaydi va insonning axloqiy pokligini, niyatining musaffoligini bildiradi. “Yuragi keng” birligi ijtimoiy-ruhiy modul bilan bog'liq bo'lib, insonparvarlik, saxiylik va bag'rikenglik kabi ijobiy fazilatlarni ifodalaydi. “Boshi qotdi” esa kognitiv modulni ifodalaydi va insonning fikrlash, muammoni hal etish jarayonini tasvirlaydi. Bu kabi birliklar insonning jismoniy tajribasini metaforik tilda ifodalab, uni abstrakt tushunchaga aylantiradi. Natijada, tana a'zolari nomi nafaqat biologik yoki fiziologik belgi sifatida, balki ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy ramz sifatida ishlaydi.[6] Somatik frazeologizmlar kognitiv jarayonda metaforik ko'chish mexanizmi orqali faoliyat yuritadi. Masalan, “qo'li ochiq” iborasida “qo'l” — jismoniy harakat sohasi, “ochiqlik” esa saxiylik konsepti bilan birlashadi. Shu tarzda jismoniy tajriba asosida ijtimoiy fazilatning konseptual modeli yaratiladi. G. Lakoff va M. Johnsonning “Metaphors We Live By” (1980) asarida qayd etilganidek, inson tafakkuri tanaviy tajriba asosida shakllanadi: biz dunyoni tanamiz orqali idrok qilamiz va shu tajriba abstrakt tushunchalarga aylanadi. [1] O'zbek tilida “qo'l”, “yurak”, “ko'z”, “til”, “bosh” kabi somatik konseptlar milliy konseptosferaning markazida turadi. “Yurak” — jasorat, samimiyat va sevgi bilan; “ko'z” — diqqat, kuzatuvchanlik va go'zallik bilan; “til” — nutq madaniyati va odob bilan; “bosh” — aql, rahbarlik va ustunlik bilan; “qo'l” esa — mehnat, yordam va saxovat bilan bog'liqdir. Shu bois, somatik birliklar o'zbek konseptual tafakkurining kognitiv yadrosini tashkil etadi. Somatik frazeologizmlar nafaqat semantik birlik, balki xalq madaniyati va mentalitetining belgiyaviy (semiotik) elementi sifatida ham xizmat qiladi. Ular millatning qadriyat tizimi, axloqiy ideali va estetik tasavvurini ifodalaydi. Masalan, “yuzsiz” iborasi jamiyatda odob-axloq me'yorlarini buzgan, ijtimoiy sharmandali inson obrazini yaratadi. “Tilini tiygan” — o'zini nazorat qilgan, madaniyatli shaxsni bildiradi.

“Ko‘zi o‘ynoqi” esa hissiy-estetik holatni, joziba va o‘ynoqilikni tasvirlaydi. Bu kabi iboralar xalqning axloqiy paradigmasini va ijtimoiy qadriyat tizimini tiklaydi. Shunday qilib, somatik frazeologizmlar tildagi oddiy ifoda vositasi emas, balki xalq tafakkuri va madaniyatining ramziy ko‘zgusidir. “Inson tili — inson tanasining in’ikosidir” degan g‘oya aynan shu holatni ifodalaydi. Til insonning tanaviy, hissiy va ijtimoiy tajribasini kodlaydi, uni frazeologik obrazlar orqali aks ettiradi. Shu bois, o‘zbek tili frazeologiyasida somatik birliklar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ruhiy madaniyati namoyon bo‘ladi. Ular inson hayotining barcha sohalarida — his-tuyg‘u, fikr, axloq va ijtimoiy munosabatlarda o‘z ifodasini topadi.

Somatik frazeologizmlar inson tafakkurining uchta darajasini qamrab oladi: kognitiv, emotsional-aksiologik va lingvomadaniy. Kognitiv darajada ular jismoniy tajribani abstrakt tushunchalarga aylantiradi; emotsional-aksiologik darajada ruhiy holat va axloqiy qadriyatlarni ifodalaydi; lingvomadaniy darajada esa milliy madaniyat va mentalitetni ifodalovchi belgilar tizimiga aylanadi. Shu jihatdan somatik frazeologizmlar — bu til, tana va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalovchi, milliy konseptosferaning markaziy qatlamini tashkil etuvchi boy madaniy merosdir.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, somatik frazeologizmlar o‘zbek tili konseptosferasining markazida turuvchi eng muhim antropokognitiv birliklardan hisoblanadi. Ular insonning jismoniy tajribasini, hissiy kechinmalarini va ijtimoiy qadriyatlarini lingvistik shaklda ifodalab, til orqali inson tafakkurining tanaviy asosini namoyon etadi. Boshqacha aytganda, somatik frazeologizmlar tildagi oddiy turg‘un birikmalar emas, balki insonning dunyoni idrok etish, his qilish va anglash mexanizmlarini ifodalovchi murakkab konseptual strukturalardir. Shu sababli, ular antropotsentrik dunyoqarashning asosiy tayanchi bo‘lib, xalq tafakkurining lingvokognitiv modeli sifatida xizmat qiladi.

Har bir somatik komponent — “qo‘l”, “yurak”, “ko‘z”, “bosh”, “til” kabi birliklar — inson konseptual tizimida o‘ziga xos semantik tarmoqlarni hosil qiladi.

“Yurak” konsepti — inson hissiyotlari, samimiyligi va jasorati bilan bog‘liq bo‘lib, “yuragi keng”, “yuragi orqaga tortdi” kabi birikmalarda ijtimoiy-ruhiy holatni ifodalaydi. “Bosh” konsepti — aql, tafakkur va rahbarlik ramzidir; u “bosh qotdi”, “boshliq bo‘ldi”, “boshini egdi” kabi frazeologizmlar orqali insonning intellektual va ijtimoiy maqomini bildiradi. “Qo‘l” konsepti — mehnat, harakat, yordam va saxiylik bilan bog‘lanadi; “qo‘li ochiq”, “qo‘l qovushtirdi”, “qo‘l urdi” kabi iboralar bu jarayonni tasvirlaydi. “Til” konsepti esa nutq, niyat va madaniyat sohasiga oid bo‘lib, “tilini tiygan”, “tili zahar”, “tili shirin” kabi birliklarda insonning axloqiy va kommunikativ xususiyatlarini ifodalaydi. Shu tariqa, har bir somatik komponent inson konseptual tizimida ma’lum bir semantik maydonni tashkil etadi va tilda milliy tafakkur modelining kognitiv yadrosini yaratadi.

Somatik frazeologizmlar tilda konseptual metafora va konseptual integratsiya mexanizmlari orqali yangi ma’nolar hosil qiladi. Ularning semantik tuzilishi ko‘p qatlamli bo‘lib, unda denotativ, konnotativ va assotsiativ ma’no qatlamlari o‘zaro uyg‘unlashadi. Denotativ qatlam so‘zning bevosita ma’nosini — ya’ni tana a’zosini bildirsa, konnotativ qatlam — uning emotsional va aksiologik qiymatini aks ettiradi. Assotsiativ qatlam esa xalq tafakkurida shakllangan majoziy, madaniy va ruhiy bog‘lanmalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, “bosh ko‘tardi” iborasida “bosh”ning denotativ ma’nosi tananing bir qismi bo‘lsa, konnotativ ma’nosi jasorat va g‘urur bilan bog‘lanadi, assotsiativ qatlam esa bu harakatni mustaqillik va erkinlik ramziga aylantiradi. Shu bois, somatik frazeologizmlar tildagi semantik dinamizmni ta’minlaydi, yangi konseptual bog‘lanmalar va ma’no qatlamlarini yaratadi.[4] Somatik frazeologizmlarning lingvomadaniy talqini milliy axloqiy me’yorlar, qadriyatlar va madaniy stereotiplar bilan uzviy bog‘liqdir. Ular xalqning madaniy xotirasi, ijtimoiy qadriyati va axloqiy ideallarini ifodalaydi. Masalan, “yuzsiz” iborasi o‘zbek xalqining axloqiy dunyoqarashida uyat hissini yo‘qotgan, odobsiz insonni ifodalaydi; “tilini tiygan” esa madaniyatli, odobli va o‘zini tuta oladigan inson obrazini yaratadi; “ko‘ngli toza” iborasi esa insonning ma’naviy pokligi, halolligi va

sof niyatini bildiradi. Shu tarzda, somatik frazeologizmlar milliy madaniyatda shakllangan qadriyat tizimini ifodalovchi belgiyaviy kod sifatida ishlaydi. Ular tilda xalqning axloqiy paradigmlarini, mental stereotiplarini va milliy dunyoqarash modelini qayta tiklaydi.

Somatik frazeologizmlarning kognitiv tahlili inson tafakkurining tanaviy asosli modellashtirish xususiyatini aniqlashda muhim metodologik vosita hisoblanadi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan inson tafakkuri tananing hissiy-idrokiy tajribasiga asoslanadi. Shuning uchun tilda tana a'zolariga asoslangan frazeologizmlar inson tafakkurining tabiiy, fiziologik manbalarini namoyon etadi. Bu esa nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, falsafa va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ilmiy asos yaratadi. Somatik frazeologizmlar orqali inson tafakkurining asosiy mexanizmlarini, ya'ni tana — ong — til — madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash mumkin bo'ladi. Natijada, bunday yondashuv inson tafakkurining konseptual mohiyatini, til orqali shakllangan madaniy ongni chuqurroq tushunish imkonini beradi.[6]

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi somatik frazeologizmlar tildagi semantik boylikni, xalq tafakkurining milliy xususiyatlarini va insonning tanaviy asosda modellashtirilgan konseptual dunyoqarashini mujassamlashtirgan murakkab lingvokognitiv birliklardir. Ular tilning badiiy, emotsional va aksiologik qatlamini boyitibgina qolmay, milliy madaniyatning kognitiv mohiyatini ham yoritadi. Shu sababli, somatik frazeologizmlar o'zbek tili konseptosferasida til, tana va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ifodalovchi, milliy madaniyat va tafakkur uyg'unligini aks ettiruvchi eng muhim konseptual birliklar sifatida baholanadi.

Somatik frazeologizmlar tildagi antropotsentrik mohiyatni yorituvchi asosiy lingvistik birliklar sifatida inson tafakkurining markazida turadi. Ular insonning dunyoni o'z tanasi, hissiy tajribasi va hayotiy idroki orqali anglash jarayonini ifodalaydi. Inson tanasi bu yerda nafaqat biologik mavjudlikning belgisi, balki

kognitiv modellashirishning markaziy vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, somatik frazeologizmlar o‘zida insonning jismoniy tajribasini, ruhiy holatini va ijtimoiy qadriyatlarini mujassamlashtirgan holda, kognitiv konseptual tizimning semantik yadrosini tashkil etadi. O‘zbek tilidagi somatik frazeologizmlar til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalovchi ko‘p qatlamli konseptual model sifatida e‘tiborga molikdir. Ular til tizimida nafaqat semantik ma’no tashuvchi vosita, balki xalqning madaniy merosi, axloqiy qadriyati va emotsional dunyoqarashini aks ettiruvchi belgiyaviy kod sifatida ishlaydi. Shu bois, somatik birliklar o‘zbek konseptosferasida madaniyat, emotsiya va ijtimoiy tafakkurni uyg‘unlashtiruvchi milliy kognitiv modelni yaratadi. Ularning tahlili o‘zbek xalqining dunyoqarash tizimi, madaniy xotirasi va axloqiy ideallarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Somatik frazeologizmlar orqali til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, ya’ni insonning tanaviy tajribasi asosida shakllangan konseptual fikrlash mexanizmi ochib beriladi. Natijada, bunday tahlil tilning nafaqat kommunikativ, balki kognitiv va madaniy mohiyatini ham yoritadi.

Xulosa qilib aytganda, somatik frazeologizmlar o‘zbek tili tizimida inson va olam o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi, tafakkur va madaniyatni birlashtiruvchi konseptual ko‘prik vazifasini bajaradi. Ular tildagi antropotsentrik yo‘nalishning eng yorqin namunasidir — inson tili orqali o‘z tanasi, hissiyoti va ma’naviy dunyosini aks ettiradi, shu orqali til — tafakkur — madaniyat birligini yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. **Lakoff G., Johnson M.** *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
2. **Kövecses Z.** *Metaphor: A Practical Introduction*. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — 285 p.
3. **Langacker R. W.** *Foundations of Cognitive Grammar*. — Stanford: Stanford University Press, 1987. — Vol. 1. — 540 p.

4. **Fillmore C. J.** Frame Semantics and the Nature of Language // *Cognitive Linguistics Journal*. — 1982. — No. 1. — P. 111–137.
5. **Kubryakova E. S.** *Kognitivnaya semantika i semantika grammaticheskikh kategoriy*. — Moskva: Nauka, 1996. — 312 s.
6. **Teliya V. N.** *Russkaya frazeologiya: Semantika, pragmatika, kultura*. — Moskva: Shkola «Yazyki russkoy kultury», 1996. — 284 s.
7. **Wierzbicka A.** *Understanding Cultures Through Their Key Words*. — Oxford: Oxford University Press, 1997. — 328 p.
8. **Sharipova N.** *O'zbek tilida somatik frazeologizmlarning lingvomadaniy tahlili*. — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2017. — 178 b.
9. **Boldanova D.** *O'zbek frazeologiyasida konseptual metafora va uning kognitiv modellari*. — Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti, 2020. — 210 b.
10. **Musayev A.** *Til va tafakkur: antropotsentrik yondashuv asoslari*. — Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. — 196 b.